

Tarix Meyrut oğlu Dostiyev
t.ü.e.d., AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutunun Orta əsrlər arxeologiyası şöbəsi
E-mail: dostiyev.tarikh@mail.ru

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏRİNİN GƏC BƏZƏKLƏRİ

Açar sözlər: Şəmkir, memarlıq bəzəyi, gəc üzrə oyma, nəbati ornamentlər, kufi yazılar

Ключевые слова: Шамкир, архитектурный декор, резьба по гаджу, растительные орнаменты, кувфические надписи.

Key words: Shamkir, architectural décor, stuccowork, floral ornaments, Kufic inscriptions.

Şəmkir şəhər yerində 2006-2019-cu illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı xeyli sayda inşaat materialları, o cümlədən memarlıq bəzəyi nümunələri: bəzək kərpicləri, şirli kərpic, kaşılar, gəc bəzək parçaları tapılıb. Gəc üzrə oyma bəzək nümunələri 2008-2018-ci illərdə şəhər yerinin narın qala və şəhristan sahələrindən aşkarlanıb. Orta əsr Şəmkir şəhərinin gəc bəzəkləri haqqında “Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar” kitabında (1, s. 391), X.X.Həbibovun “Orta əsr Şəmkir şəhərinin memarlıq bəzəkləri” (2, s. 76) məqaləsində ümumiləşdirilmiş məlumat verilsə də, bu artefaktlar xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, külli halda tədqiqata cəlb edilməmişdir. Hazırkı məqələdə məqsəd gəc bəzək nümunələrini araşdırmaq və elmi dövrüyyəyə daxil etməkdir.

Gips, gil və qumdan ibarət süxurun yandırılması nəticəsində alınan gəc yapışdırıcı, suvaq və üzlük materialı olub orta əsrlərdə inşaat sənətində geniş tətbiq edilirdi. Gəc məhlulu mexaniki möhkəmliyinə, bərkimə prosesinin sabitliyinə və plastikliyinə görə fərqlənir. Bu səbəbdən Azərbaycan inşaat sənətində gəc həm yapışdırıcı keyfiyyətdə, həm də üzlük materialı kimi uğurla istifadə edilmişdir. Orta əsrlərdə gəc istehsalı texnologiyası bir neçə mərhələni tələb edirdi: süxurun 150-200°C hərarətdə yandırılması, üyüdülmə və ələnmə. Yüksək keyfiyyətli gəcin alınması bu texnoloji proseslərə ciddi riayət olunmaqla mümkün idi [3, s. 187; 4, c.131]. Gəcin suvaq və üzlük inşaat materialı olaraq xassələri gəctəraşlara böyük və kiçik həcmli, dayaz və dərin, eləcə də qabarıq relyefə malik kompozisiyalar yaratmağa imkan verirdi. Rəssamlar – “nəqqaşlar” binaların, xüsusilə də dini binaların interyerinin bədii işlənməsində gəcin müsbət keyfiyyətlərindən yararlanaraq incə zövqlə təkrar olunmaz sənət inciləri yaradırdılar.

Parfiya və Sasani incəsənətində gəctəraşlıq özünəməxsus mövqeyə malik olub binaların daxili sahmanının tərtibatında iştirak edirdi. Azərbaycan incəsənətində özünəməxsus yer tutan gəc son antik dövrdən istifadə olunmağa başlanılmış, onun ilk örnəkləri Cənubi Azərbaycanda yerləşən Qaleh Zöhhak şəhər yerinin arxeoloji tədqiqindən məlumdur. Amma, gəc üzrə oymaçılığın geniş

tətbiqi və çiçəklənmə çağı İslam memarlığı ilə bağlı olmuşdur. Müsəlman ölkələrinin memarlıq əsərlərində, ictimai və dini təyinatlı binaların interyerinin bədii tərtibatında gəc üzrə oyma geniş tətbiq olunurdu. Erkən İslam dövrünün gəc üzrə gözəl örnəkləri IX əsrdə Xilafətin paytaxtı olmuş Samirə şəhərinin arxeoloji tədqiqindən məlumdur. 1911-1913-cü illərdə Samirə şəhərinin xarabalıqlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Böyük məscid, Causak və Balkuvara saray kompleksləri, yaşayış evləri, qəsr əl-Aşik və s. tədqiq olunmuş və burada memarlıq bəzəyi olaraq gəc oymalardan geniş istifadə təsdiqi tapmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Samirə şəhərinin arxeoloji qazıntılarının nəticələrini əks etdirən, dörd cildə nəşr olunan hesabatın I cildi Causak saray kompleksindəki və yaşayış evlərindəki gəc bəzəklərin təhlilinə həsr olunub [5]. Gəc üzrə oyma bəzəklərdən İran və Mərkəzi Asiyanın İslam dövrü monumental mülki və dini binalarının bədii tərtibatında da geniş istifadə olunub [6;7].

Müsəlman Şərqiyyənin monumental memarlığında, xüsusilə ictimai və dini binaların interyerinin bədii tərtibatında tətbiq olunan gəc üzrə oymaçılıq Azərbaycan sənətkarları tərəfindən mövcud islam bədii ənənələri əsasında mənimsənilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Şəmkir şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan gəc bəzək nümunələri bunu əyani nümayiş etdirir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, gəc bəzəklər tam deyil, fraqmentlər halında tapılır. Həmin gəc bəzəklərin böyük əksəriyyəti qalıqları IV qazıntı sahəsində üzə çıxarılan, IX-X əsrlərə aid monumental binanın tədqiqi zamanı aşkarlanıb. 2000 m²-dən artıq sahəyə malik, qəsr divarı ilə möhkəmləndirilmiş, XI əsrin başlanğıcında yangın nəticəsində sıradan çıxmış monumental binanın dördbucaq biçimli, sütunlu həyəti ətrafında 10-dan artıq otaq yerləşirmiş. Otaqların qapısı həyəətə açılmış. Binanın divarlarında hörgünün alt cərgələri çaydaşından, üst cərgələr isə çiy kərpicdən hörülüb. Daş hörgüdən çiy kərpic hörgüyə keçiddə antiseysmik ağac qurşaqların qalıqları qeydə alınıb. Kompleksin diqqətlə öyrənilməsi binanın dam örtüyünün tağtavanlı olduğunu müəyyənləşdirməyə əsas verir. Binanın həyətidə yeddi sütun üzə çıxarılaraq təmizlənilib. Kompleksin divarlarının qalıqlarının hündürlüyü 3,5 -5,5 m-ə arasında dəyişir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində xeyli miqdarda vaxtilə binanın karnizini təşkil edən gəc bəzək fraqmentləri tapılmışdır (8, s.145). Ümumilikdə, 2008-2018-ci illər ərzində bu kompleksdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 50-yə yaxın fraqment qeydə alınıb. Maraqlıdır ki, 2009-cu ildə tapıntılar arasında üzərində gəc bəzəyin qopub düşdüyü suvaq qatının qaldığı fraqmentə də rast gəlinib (Şəkil 1, 1). Tapıntıların fraqmentarlığı naxış çeşniləri və kompozisiyanın xarakteri haqqında dolğun təsəvvür yaratmır (şəkil 1, 2; şəkil 2). Bununla belə tapıntılar gəc bəzəklərin başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Gəc oymalar, əsasən, iki qatlıdır. Görünür, divara və ya dekor hissəyə əvvəlcə astar rolunu oynayan gəc suvaq vurulurdu. Daha sonra ikinci qat gəc çəkilib və oyma naxışla bəzədilirdi. Birinci qat, yəni astar rolunu oynayan gəc suvaq divarda tez quruyub bərkidiyi halda, ikinci qat çəkildikdən sonra nəmlik bir müddət qalırdı. Bu gəctərəşə imkan verirdi ki, ikinci qat yumşaq ikən müvafiq alətlərin – bıçaq, rəssam bıçağı və s. iti alət vasitəsi nəzərdə tutduğu dekoru işləsin. İlk növbədə naxışı cizgiləri salınır, sonra isə oyma üsulu ilə naxış işləmələri qabardılırdı. Mərkəzi Asiyanın İslam dövrü memarlıq bəzəyinin təd-

qıq edən sənətşünas B.Denike gəc üzrə oymakarlıq texnikasından bəhs edərək yazırdı: “...bişmiş kərpicdən divar gəc ilə örtülür və onun üzərində oyma naxış salınırdı. Bəzən gəc artıq suvanmış divar üzərinə vurulurdu. Bəzək nəm gəc üzrə işlənirdi” [6, c. 29]. Naxışlanma prosesi başa çatdıqdan sonra dekorun bədii effektivliyini artırmaq, bəzəyin relyefini işıq kölkə ilə daha da gücləndirmək məqsədi ilə gəctərəş bəzən onu müxtəlif rənglə boyayırdı.

Naxış elementləri əsasən nəbati və epiqrafik xarakterlidir: qıvrılan buğda, qönçə, yarpaq, ərəb əlifbasının kufi xətti ilə yazılmış yazı və s. Tapıntıların fraqmentarlığına baxmayaraq onların diqqətlə öyrənilməsi nəbati naxışlardan daha çox islimi naxış elementlərinə üstünlük verildiyini müəyyənləşdirmək mümkündür. Epiqrafik naxış elementlərindən yalnız ayrı-ayrı hərfləri müəyyənləşdirmək olur. Fraqmentlər hər hansı yazı mətnini oxumağa, aydınlaşdırmağa imkan vermir. IV qazıntı sahəsində aşkarlanan gəc bəzək nümunələrindən fərqli olaraq VI qazıntı sahəsində, şəhər yerinin şəhristan sahəsinin şimal-şərq sektorunda, XI-XII əsrlərə aid inşaat qatından tapılmış kufi xətti kitabəni oxumaq mümkün olmuşdur. Yerli gəctərəşlərin maraqlı əsərlərindən olan bu tapıntıda kitabə hörgüdə üzlük kimi işlədilmiş kərpic üzərindədir (şəkil 3). Kərpicin bayır səthinə gəclə astar rolunu oynayan suvaq çəkilmiş, həmin qat quruyub bərkidikdən sonra ikinci qat çəkilərək oyma üsulla ərəb əlifbasının kufi xətti ilə “Hakimiyyət Allaha məxsusdur...” sözləri yazılmışdır. Hərflər arasındakı boşluq nəbati naxış elementi ilə əlavə bəzədilib. Xatırladaq ki, XII əsrin sonunadək kufi xətti kitabələrin tərtibində başlıca, rəsmi xətt idi. Memarlıq abidələrinin kufi xətti kitabələrində nəbati naxışların, ilk növbədə islimi naxış elementlərinin iştirakı səciyyəvidir. Yazının nəbati naxışa qarışdığı belə kitabələri oxumaq heç də asan deyil. Qeyd edək ki, müsəlman xəttatlığı kitabədəki mətnin diqqətə çatdırılması yanaşı, həm də bu yazının bədii ifadəliyinin qayğısına qalırdı, dövrün estetik tələblərinə cavab verməyə çalışırdı. Təbii ki, göz oxşayan, lakin oxunması heç də asan olmayan belə yazını yalnız təcrübəli mütəxəssislər oxuya bilir. VI qazıntı sahəsindən aşkarlanan yuxarıda təsvir olunan kitabəni AMEA-nın müxbür üzvü, epiqrafçı alim Məşədixanım Nemət oxumuşdur [9, s. 114]. Belə kitabələr əsasən dini binalar üzərində olurdu. Misal üçün, Bakıda, Qız qalası yaxınlığında arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış məscidin mehrabında da eyni kitabə həkk olunub [9, s. 114]. VI qazıntı sahəsindən belə bir tapıntının əldə edilməsi şəhərin şəhristan hissəsinin şimal-şərq sektorunda dini təyinatlı əhəmiyyətli bir binanın olmasına dəlalət edir və gələcəkdə bu ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində həmin binanın qalıqlarının aşkarlanması ehtimalı böyükdür.

Gəc üzrə oyma bəzəklər Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqindən də məlumdur. Dərbənddə, Örən-qala, Xaraba-Gilan, Təxti-Süleyman şəhər yerlərində gəc üzrə oymaçılığın maraqlı nümunələri aşkarlanıb [10, c. 89-93; 11, p.132-137; 12, s. 88; 13, s. 344; 14, p. 61-62; 15, c. 123; 16, c. 89-93]. Xaraba-Gilanda hətta qəbir abidələrinin bədii tərtibatında da gəc bəzəklərdən istifadə olunduğu müəyyənləşdirilib. XII-XIII əsrlərə aid türbələrin ətrafında bir neçə qəbirüstü abidədə gəc üzrə bədii işləmə aşkarlanıb. Həmin qəbirlərin üstündə daş lövhələrlə abidə quraşdırılmış, gəlibdə hazırlanmış gəc kitabələr gəc məhlulu ilə daşların üzərinə yapışdırılmışdır. Başdaşı əvəzinə

gəcdən dördbucaq formasında hazırlanmış, üzərinə həndəsi naxış salınmış qəbirüstü abidələrə də rast gəlinib [13, s. 344].

Beləliklə, arxeoloji dəlillərə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, orta əsr Şəmkir şəhərində inşaat sənətinin yüksəlişi, monumental binaların ucaldılması və onların bədii tərtibatına diqqətin artması gəc üzrə oymakarlıq sənətinin təşəkkülünü şərtləndirmiş, ictimai-dini və yaşayış binalarının, xatirə abidələrinin bədii tərtibatında gəc üzrə oymalar tətbiq olunmuşdur. Faktik materiallar şəhərdə peşəkar gəctərəşlərin formalaşdığını təsdiqləməyə imkan verir. Gəcin bəzək inşaat materialı keyfiyyətində xassələrini dərindən bilən gəctərəşlər çoxqatlı oyma bəzəklərdə daha mürəkkəb və zəngin quruluşlu kompozisiyalar yaratmışlar. Onlar gəc dekorun bədii effektivini artırmaq məqsədi ilə bəzən müxtəlif rənglərdən istifadə edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseynli N.N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çapaşoğlu, 2013, 516 s.
2. Həbibov X.X. Orta əsr Şəmkir şəhərinin memarlıq bəzəkləri // Azərbaycan arxeologiyası, 2018, №2, s. 72-83.
3. Qiyasi C.Ə. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: Işıq nəşr., 1991. – 264 s.
4. Амензаде Р.Б. Композиционные закономерности монументальных сооружений Азербайджана веков. Баку: “Elm”, 2007,- 226 с.
5. Herzveld E. Der Wandschmuck von Bauten von Samarra und seine ornamentik. Die Ausgrabungen von Samarra. Bd. I, Berlin: D.Reimer, 1923, 236 с. (=101 Taf. u. 321 Texbilder)
6. Денике Б.П. Архитектурный орнамент Средней Азии. Москва-Ленинград: Изд-во Всесоюзной академии архитектуры, 1939. 228 с.
7. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. Том IV. Архитектура. Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, 2013. - 280 с.
8. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin memarlığına dair //XXI əsr və Tarixi İslam şəhərləri. II beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Azərbaycan memarlıq və inşaat universiteti, 2017, s. 144-149.
9. Nemət M. Şəmkir kitabələri // Azərbaycan arxeologiyası, 2009, №2, s.113-117
10. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI c. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2008, - 632 s.
11. Avshari S., Mortezaei M. An insight into the stucco ornaments from Rab-e Rashidi, Tebriz // Azərbaycan arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2015, №2, pp. 129-138.
12. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979 – 198 s.
13. İbrahimli B.İ. Xaraba-Gilanın epiqrafikası haqqında //Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, s. 340-351.
14. Naumann R.und E. Takht-i Suleiman. München, 1976, - 71 p.
15. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва, 2000, -176 с.
16. Кудрявцев А.А. Резной шtuk средневекового Дербента // Художественная культура средневекового Дагестана. Махачкала, 1987, с.83-93.

Тарих Мейрут оглы Достиев

ГАДЖЕВЫЙ ДЕКОР СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ШАМКИР

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются образцы художественной резьбы по гаджу средневекового города Шамкир. Используя пластические свойства сырого гаджа и его прочность после схватывания, средневековые мастера создали изящные, рельефные узоры. Гаджевый декор в основном обнаружен при раскопках монументального здания IX-X веков. К сожалению, все находки представлены во фрагментированном виде. Сравнительно хорошо сохранился кирпич с гаджевым декором - надписью, обнаруженный на раскопе VI на территории шахристана. Надпись на арабском языке, резьбой нанесенная на гажевую поверхность, гласит: «...власть принадлежит Аллаху...». Выявленные образцы художественной резьбы по гаджу в основном двухслойные, иногда встречаются и трехслойные узоры. В орнаментальных композициях широко применялись растительные и эпиграфические элементы: скрученная ветвь, бутон, лист, надписи куфическим шрифтом арабского алфавита и т. д. Мастера – резчики по гаджу использовали также разные цвета для усиления художественного эффекта декора. В основном фон рисунка был окрашен в синий цвет.

Tarikh Meyrut oglu Dostiyev

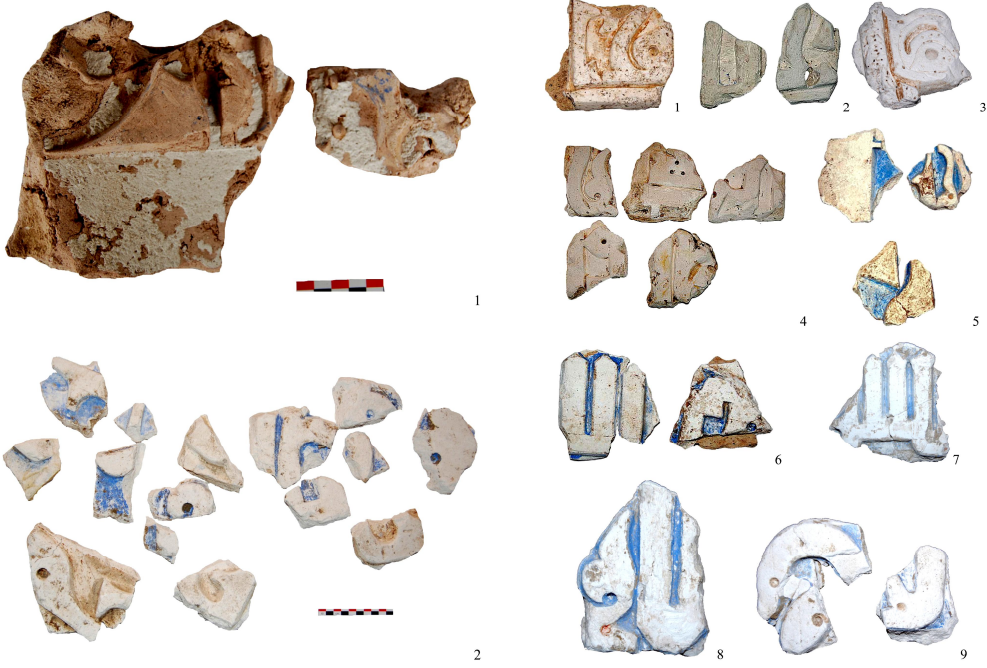
THE STUCCOWORK OF MEDIEVAL CITY OF SHAMKIR

SUMMARY

This article deals with samples of artistic stucco carving of the medieval city of Shamkir. Using the plastic properties of raw stucco and its strength after grasping, medieval craftsmen created graceful, embossed patterns. During archaeological excavations, stucco ornaments were mostly found during the study of the monumental building of the 9th-10th centuries. Unfortunately, all findings are presented in fragmented form. A brick with an alabaster decoration on inscription found in territory of excavation site VI of shahristan, its relatively well preserved.

Unfortunately, all findings are presented in fragmented form. A brick with an stucco decoration on inscription found in territory of excavation site VI of shahristan, its relatively well preserved. The Arabic writing, carved on the stucco surface says: "...the power belong to the Allah".

The samples of artistic stucco carving by weight are mainly two-layer, sometimes there are three-layer patterns. In ornamental compositions, floral, and epigraphic elements were widely used: twisted branch, bud, leaf, inscriptions in the Kufic script of the Arabic alphabet, etc. Stucco cutters also used different colors to enhance the artistic effect of the stucco decor. In most copies, the background of the pattern was painted in blue.

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Şəkil 3.